

DİLÇİLİK

UOT 81

ÜSLUBİYYATIN DİLÇİLİK ŞÖBƏLƏRİ ARASINDA YERİ

Sultan M.SEYİDOVA*

Üslubiyyatın dilçilik şöbələrində yerindən bəhs edən bu məqalədə göstərilir ki, üslubiyyat öz materialını dilçilikdən və ədəbiyyatşünaslıqdan alır və məhz bu baxımdan o, sırf filologiya məfumdur. Üslubiyyat təkcə fonetika, leksika və qrammatika materiallarından deyil, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, onun bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də bəhrələnir.

Üslubiyyat dilçiliyin əsas şöbələrindən sayılan leksika ilə də sıx əlaqədədir. Burada hər hansı bir dilin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, onun müasir vəziyyəti, tarixi inkişafı, lüğət tərkibinin əmələgəlmə vəziyyəti, dilin söz qrupları, leksik kateqoriyaları, sözlərin əlaqə və münasibətləri, söz alınması, dilin əsas lüğət fondu, arxaik sözlər və yeni sözlər nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatçı sintaksisin üslubi imkanlarından danışarkən onun üslubiyyatda oynadığı rolunu ön plana çəkir

Yekun olaraq müəllif üslubiyyatın ədəbi dil tarixi ilə eyni mənəbəyə malik olan tarixi qrammatika ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, üslubiyyat, fonetika, leksika, qrammatika

Giriş. Üslubiyyat dil vahidlərinin yaranmasından sonra meydana gəlmişdir. O, dilin struktur-semantik xüsusiyyətlərini deyil, onun məqsədyönlü işlədilməsini, funksional qanunauyğunluqlarını nəzərdən keçirir. A.Qurbanov üslubiyyat problemlərinin öz elmi həllini tam şəkildə tapa bilmədiyini qeyd etdikdən sonra müasir dilçiliyin üslubiyyatın başlıca anlayış və kateqoriyalarından bəhs etdiyini bildirir. O, müasir üslubiyyatda dil vahidlərinin, üslubi hadisə və problemlərin öyrənilməsində iki əsas istiqamətin olduğunu göstərir: “a) dil vahidlərinin üslubi imkanlarının öyrənilməsi; b) funksional üslubların tədqiqi istiqaməti. Dilçilikdə ən kiçik dil vahidlərindən tutmuş ən böyük dil vahidi əhatə olunmaqla bunların maksimum əlamətləri, imkanları öyrənilir, onların əhəmiyyəti elmi cəhətdən qiymətləndirilir” [11, 9]. P.A.Budaqov dil üslublarından danışarkən L.V.Şerbaya əsaslanaraq maraqlı bir fikir deyir: bir çox dilçi olmayanlar belə düşünürlər ki, yaxşı olardı ki, hamı ümumi bir dildə

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; sultanseyidova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-6961-7960

yazardı, onda bu müxtəlifliyə – dil üslublarına ehtiyac duyulmazdı. O “dil üslubu” nədir sualına belə cavab verir: “Dil üslubu ümumxalq dilinin tarixən mürəkkəbləşmiş xarakterik əlamətlərinin məcmuyudur ki, onun hissələri bu və digər üslublarda bir-birindən fərqli-özünəməxsus şəkildə təkrar olunur” [4, 67-68]. İ.B.Qolub dil vasitələrinin üslubi laylarından danışarkən öz fikrini belə yekunlaşdırır: “Dil vasitələrinin üslubi layları bu və ya digər üslubla sıx bağlıdır, bu da öz növbəsində ünsiyyətin müəyyən situasiyası ilə bağlıdır. Sözü, söz formalarının, sintaktik konstruksiyaların üslubi cəhətdən qiymətləndirilməsi üçün vacib olan cəhət onların dilin müəyyən bir üslubunda, kitab dilində və ya danışmaq dilində daimi olaraq işlənməsidir” [10, 17]. T.İ.Hacıyev isə ədəbi dilin tarixini, təxminən, üslubların tarixinə bərabər tutur. O, ədəbi dil tarixi fənnindən danışarkən onun tarixi qrammatikadan fərqli xüsusiyyəti haqqında maraqlı bir məlumat verir: “Tarixi qrammatika aldığı faktların hansı üslubdan olmasına təxminən laqeyddir. Ədəbi dil tarixi isə məhz bu üslubların dil materialına münasibətini əsas tutur. Bu üslubların yaranması, inkişafı, onların xalq dilinə təması və ya uzaqlaşması ədəbi dilin mühüm problemlərindəndir. Bu mənada ədəbi dil tarixi fənni qrammatik kateqoriyaların yox, üslubların tarixini öyrənir” [7, 18].

Üslubiyyat və dilçilik. Üslubiyyat öz materialını *dilçilik*dən və *ədəbiyyatşünaslıq*dan alır və məhz bu baxımdan o sırf filoloji məfhumdur. Məhz buna görə də üslubiyyatı “dilçilik üslubiyyatı” və “ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatı” adı altında iki yerə bölürlər. Təsadüfi deyildir ki, “üslubiyyat” termininin dilçilik ədəbiyyatında işlədilən mənələrindən biri də “dilən ekspessiv (ifadəlilik) vasitələri haqqında elm”dir [9, 207]. Sonuncu izah onu göstərir ki, üslubiyyat təkcə fonetika, leksika və qrammatika materiallarından deyil, ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən, onun bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də bəhrələnir.

Fonetika dilin fonemlər sistemindən, fonetik qanunlarından, fonetik hadisə və nitq parçalarından bəhs edir. Səsin formalaşma mənbələri və əlamətləri, dildəki vokalizm sistemi və konsonantizm, nitq parçalarının mənalı səslənməsi, səs qurğusunun növləri – vurğu, avazlanma (intonasiya), dilin orfoepiyası və orfoqrafiyası məhz dilçiliyin fonetika bölməsində elmi cəhətdən araşdırılır. Bu bölmədə araşdırılan məsələlərdən biri də “tələffüz üslubları” adlanır ki, bu barədə fonetikanın üslubi imkanlarından danışılarkən bəhs olunur. Səs qanunlarından, dilin səs sistemindən istifadə qaydalarının öyrənilməsi fonetikanın əsas problemidir. Üslubiyyat isə bu qanunlardan, səs sistemindən müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və müxtəlif məzmununda istifadə qaydalarını öyrənir. Dilin səs sistemi, səs qanunları fonetika bölməsində elmi-nəzəri baxımdan tədqiq olunur, üslubiyyat isə onun nitqdə tətbiqi imkanlarını araşdırır.

Düzgün tələffüz qaydaları fonetik vasitələrdən üslubi normalar çərçivəsində düzgün istifadəni şərtləndirir. Burada dilin səs sisteminin orfoepiya qaydalarına uyğun tələffüzü nəzərdə tutulur. Fonetik imkanlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunarsa, tələffüz zamanı üslubi səhvlərə yol verilməz.

Azərbaycan dilinin saıtlər sisteminin tələffüzü zamanı açıq və qapalı saıt-

lərin bir-birinə olan münasibəti konkret bir fonetik normanın yaranmasına gətirib çıxarır. Belə ki, sonu saitlə bitən bir sıra sözlərdə açıq *a* və *ə* saitləri qapalı tələffüz olunur. Bu, əslində ədəbi dil faktıdır. Onu fonetika bölməsi öyrənir, amma bu qaydadan məqsədəuyğun şəkildə istifadə üslubiyyatın işidir.

Sait və samit səslərin nitq axınında ardıcıl olaraq səslənməsi nitqin emosionallığından yararır və onun ekspressivliyini səciyyələndirir. Dilin səs sistemindən ədəbi əsərlərin üslubi baxımdan təhlil olunması zamanı əlaqələndirici bir vasitə kimi istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatından doktorluq dissertasiyası müdafiə edən N.M.Hacıyeva fonetik kateqoriyaları belə səciyyələndirir: “Dilin fonetik layı digər sahələrlə bağlı şəkildə müəyyənləşdiyindən bu əlaqələndirici kateqoriyalar fonetik-üslubi kateqoriyalardır. Bunlara mətn kateqoriyalarından emosionallıq və ekspressivliyi, alliterasiyanı, modallığı, təkrarlılıq və simmetriklik kateqoriyalarını, habelə paronimik kateqoriyasını aid etmək olar” [8, 12].

Dildəki fonetik hadisə və qanunlar, o cümlədən ahəng qanunu, assimilyasiya, proteza, eliziya, dissimilyasiya, metatezanın fonetik cəhətdən (yazıda və tələffüzdə) öyrənilməsi adı çəkilən vasitələrdən nitqdə düzgün istifadəni səciyyələndirir və beləliklə, nitq üslubları dil qanunlarından bəhrələnir.

Nitq parçalarının mənalı səslənməsinin xarakterik ünsürlərindən biri olan *vurğunun* dərinədən öyrənilməsi də danışq normalarının müəyyən olunmasında ciddi rola malikdir. Azərbaycan dilində vurğunun yeri, bəzi şəkilçilərin vurğu qəbul etməməsi, vurğu dərəcəsi və nəhayət, məntiqi vurğu Azərbaycan dilinin üslubi normalarını səciyyələndirən mühüm xarakterik vasitələrdəndir.

Nitqdə təkcə ayrı-ayrı səslər yox, səslərin birləşməsini özündə ehtiva edən sözlər də iştirak edir. Sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi söz birləşmələri və cümlələri yaradır. Dilçiliyin əsas şöbələrindən sayılan *leksika* dilin sözlərdən ibarət olan lüğət tərkibini bir sistem halında öyrənir. Burada hər hansı bir dilin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, onun müasir vəziyyəti, tarixi inkişafı, lüğət tərkibinin əmələgəlmə vəziyyəti, dilin söz qrupları, leksik kateqoriyaları, sözlərin əlaqə və münasibətləri, söz alınması, dilin əsas lüğət fondu, arxaik sözlər və yeni sözlər nəzərdən keçirilir. Sözlün struktur cəhətləri ilə yanaşı, onun ifadə etdiyi məna-məzmun münasibətləri leksikologiyanın xüsusi bir sahəsi olan semasiologiya bölməsində öyrənilir. Onomastik vahidlərin tədqiqi də bura daxildir. Dilin leksikası ilə sıx bağlı olan üslubiyyat onun üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaqla yanaşı, onun ədəbi dilə daxil olan leksikası ilə şifahi dil leksikasını bir-birindən fərqləndirir, hər hansı söz və ya ifadənin müxtəlif məqamlarda və müxtəlif situasiyalarda işlənməsini də nəzərdən keçirir. Birincilər lüğət tərkibinin müəyyən qayda-qanunlara tabe olan hissəsidir, ikincilərdə isə dildən qeyri-məhdud şəkildə istifadə mümkündür. Ünsiyyətin fərqli şəkillərdə qurulması həm dilin leksik vahidlərindən istifadənin məqsədəuyğunluğunu şərtləndirir, həm də ayrı-ayrı söz və ifadələrin müxtəlif semantik çalarlarını meydana çıxarır. Bu zaman dil sinonimikası daha çox ön plana keçir; sinonim sözlərin işlədilməsi və ya mətn daxilində gözlə-

nilməz sinonimlik nitqin ifadəliyinin qüvvətlənməsinə gətirib çıxarır. Fransız dilinin danışıq leksikasındakı variantlardan bəhs edərkən O.S.Sapojnikova yazır: “Danışıq leksikasının sinonim zənginliyi, onun sinonim cərgələrinə daxil edilən cürbəcür elementlərinin olması hamıya məlumdur” [12, 150]. H.Həsənov da sinonimlərin işlənmə məqamlarından bəhs edərkən göstərir ki, “sinonimlər söz yaradıcılığında sonsuz imkanlıdır. Hər sinonim başqa sözlərdən fərqli, spesifik xüsusiyyətinə, rəngarəng çalarlıq yaratmasına görə fərqlənir” [9, 267].

Sinonimliklə yanaşı, dildəki *omonim*lər həm lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, həm də üslubi imkanların genişlənməsinə yardım edir. Belə ki, eyni səs tərkibinə malik olan sözlərin müxtəlif mənalar ifadə etməsi, o cümlədən dildəki omoqraf, omofon, omofon və leksik-qrammatik omonimləşmə mətnin emosional-ekspressiv cəhətdən qüvvətlənməsinə yardım edir, eyni söz və ifadədən müxtəlif məqsədlərlə istifadəni göstərir. Bu söz və ifadələrdəki oxşarlıq təsadüfi səciyyə daşsa da, fikrin ifadəsini üslubi cəhətdən gözəlləşdirir. Məsələn:

*İnsan uçuracaq daş zindanları,
Zəncirsiz, zindansız günlər gələcək,
Bizə təsəllidir böyük gələcək... (S. Vurğun).
Mən aşiqəm, al inci,
Gey qəddinə al, İnci,
Dosta xəyanət olmaz,
Qurma mənə al, İnci (Aşiq Ələsgər).*

Nümunələrdəki *gələcək* və *al* sözləri nitqdə omonimliyin yaranmasına xidmət edir, oxucunun bədii zövqünü oxşayır. Ümumiyyətlə, aşiq ədəbiyyatında emosionallıq yaradan əsas vasitələrdən biri olan cinas sözlər bu nümunələrdən istifadənin üslubi cəhətdən səciyyəvi xüsusiyyəti kimi diqqəti çəkir.

Bədii əsərdə obrazların zahiri və daxili aləminin, onların dünyagörüşünün meydana çıxmasında leksik-üslubi laylardan istifadənin imkanları genişdir. Dialektizmlər, cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinə məxsus sözlərin işlənməsi də bura daxildir.

Lüğət tərkibinin mənşə etibarilə səciyyələndirilməsi əsl Azərbaycan sözlərinin və qohum dillərə məxsus sözlərdən istifadəyə meylin gücləndiyi hazırkı dövrdə istər nitq mədəniyyəti baxımından, istərsə də üslubi kateqoriyaların müəyyənlişməsində ciddi bir milliləşmə özünü göstərir, yəni əsl Azərbaycan (türk) mənşəli sözlərdən istifadəyə diqqət artırılır, lakin bunu alınma sözlərin yeri gəldi-gəlmədi milliləşdirilməsi kimi başa düşmək olmaz.

Frazeologizmlərin xalqın obrazlı təfəkkürünün göstəricisi, tükənməz mənəvi sərvəti olduğunu nəzərə alsaq, üslubiyyatın dilin bu əvəzsiz xəzinəsindən məqsədmüvafiq şəkildə istifadəsi gözümüz önündə daha aydın şəkildə canlanır.

Üslubiyyat dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri sayılan *qrammatika* ilə, o cümlədən onun morfoloji quruluşu ilə də sıx bağlıdır. Leksikada olduğu kimi, *morfologiyanın* da əsas obyektidir. Sözü qrammatik mənalarını və qram-

matik şəklini öyrənən morfolojiya onları ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, başqa sözlərlə əlaqədə öyrənir. Söz köklərindən başqa, şəkilçi morfemlərin də xüsusiyyətlərinin, onların sözün quruluş və mənaca dəyişilməsində oynadığı rolu da nəzərə alsaq, burada sözə leksikadan fərqli cəhətdən yanaşıldığı özünü aydın şəkildə büruzə verir. Əsas və köməkçi nitq hissələrinin, o cümlədən vaxtilə “xüsusi nitq hissələri” adlandırılan modal sözlər və nidaların qrammatik təbiəti, onlardan yerli-yerində, məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməsi morfolojiyanın üslubiyyatla əlaqəsini şərtləndirir. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalarının (bura həm ümumi, həm də spesifik kateqoriyalar daxildir) öyrənilməsi də morfolojiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. İstər kök və şəkilçi, istərsə də nitq hissələrinə aid olan qrammatik normaların araşdırılması morfolojiyanın zəngin üslubi imkanlara malik olduğunu göstərir. Ə.Dəmirçizadə çox haqlı olaraq yazır: “Dilin qrammatik quruluşunda müxtəlif mənaların ifadəçiləri olan morfoloji vahidlər də üslubi məqsədəuyğunluq əsasında istifadə nöqtəyi-nəzərindən çox əlverişli və zəngin imkanlara malikdir. Qeyd etməliyik ki, biz morfoloji vahidlər dedikdə məhz morfoloji vahidlərin üslubi məqsədəuyğunluq əsasında istifadə imkanlarını nəzərdə tuturuq, buna görə də bu imkanları üslubi-morfoloji imkanlar da adlandırmaq olar” [5, 179].

İstər əsas, istərsə də köməkçi nitq hissələri öz istifadə imkanları ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, isimlər və feillər bu baxımdan xüsusilə seçilir. Belə ki, bu nitq hissələri gözlə görünən və görünməyən bütün varlıqları əhatə etdiyi üçün həmin nitq hissələrinin istənilən bir üslubda istifadə olunması istisna edilmir. İsmın və feilin zəngin qrammatik kateqoriyaları nitqdə onların fəaliyyətinə geniş yer verir. Bu baxımdan isimlərdə hal kateqoriyası, feillərdə isə zaman kateqoriyası öz işlənməsinə görə daha fəal olan və eyni zamanda işlədilmə məqamında səhvlərə yol verilən kateqoriyalardan sayılır.

İsmın özünəməxsus zənginliyi haqqında Y.Seyidov belə yazır: “İsim həm söz tutumuna, həm lüğətinin rəngarəngliyinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. İsmın lüğəti digər nitq hissələrinin hamısının birlikdə götürülmüş lüğətindən çoxdur. Məlum həqiqətdir ki, hələ heç bir dilin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin söz əhatəsi tam mənasında hesaba alınmayıbdır. Bu çətinlik, birinci növbədə ismə məxsus sözlərlə əlaqədardır” [13, 218].

Bu fikrin davamı kimi onu deyər bilirik ki, isimlərin ümumi və xüsusiyyəti, məkan və zaman bildirməsi, təbiət, bitki, canlı aləm, canlıların bədən üzvlərinin adlarını ifadə etməsi, eyni zamanda ev əşyalarının adları, elm və mədəniyyətin, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan söz və terminlər, kütləvi informasiya vasitələrini ifadə edən sözlər, peşə-sənət bildirənlər və mücərrəd anlayışların adları da bura daxildir. Bu siyahı göstərir ki, isimlər nəinki bədii üslubda, eləcə də digər funksional üslublarda və fərdi üslubda fəal şəkildə işlənməkdədir.

Adlara daxil olan sifət, say, əvəzlilik və zərflər təkcə ümumi qrammatik mənalarına görə yox, substantivləşdikləri üçün ismə məxsus əlamətləri ilə

seçilir. Onlar hal, mənsubiyyət, xəbərlik kateqoriyasına daxil olduqda öz qrammatik əlamətlərini bu və ya digər dərəcədə itirir, əvəzində öz üslubi imkanlarını genişləndirir. “Sırlı sözlər” adlandırılan əvəzlilər bəzən nitq hissələrindən təcrid olunur, bəzən də ayrıca nitq hissəsi kimi araşdırılır. Əvəzlilərin nitqdə istifadəsi onların bir və ya bir neçə nitq hissəsinə aid olması ilə səciyyələnir. Onun işarəedici (geniş mənada) xarakterə malik olması bu nitq hissəsinin ayrı-ayrı dillərə məxsus ilkin sözlər olması haqqında fikir yaradır. Buna görə də nitqdə əvəzlilərdən istifadə edərkən onun həm spesifik cəhəti, həm də ümumi qrammatik mənası nəzərə alınmalıdır.

Y.Seyidov feilin zaman kateqoriyası haqqında yazır: “Feilə məxsus bu qrammatik kateqoriya dildə çox əhəmiyyətli yer tutmaqla nitqin təşkilində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası feillərin hamısını eyni dərəcədə əhatə edən və morfoloji cəhətdən tam formalaşmış olan qrammatik kateqoriyadır” [13, 334].

Feilin zaman şəkilçilərindən sonra işlənən *idi*, *imiş*, *isə hissəcikləri* iş, hal və hərəkətin ifadəsində rəngarəng üslubi çalarlar yaradır. Elmi ədəbiyyatda onlar gah “köməkçi feil”, gah da “bağlama” adı ilə təqdim olunmuşdur. Onların köməkçi feil olmadığını elmi dəlillərlə sübut edən A. Ə. Aslanovun bu barədə fikri xeyli maraq doğurur: “Müasir dilimizdə bir neçə hissəcik vardır ki, bunların yeri, mövqeyi düzgün müəyyənləşdirilməmiş və yanlış olaraq digər nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir. Həmin hissəciklər qrammatika kitablarında öz əsl izahını və yerini tapmamışdır. Bu isə həm morfoloji, həm də sintaktik təhlil zamanı dolaşılığa səbəb olur” [3, 469].

Hərəkətin əlamətini və ya əlamətin əlamətini bildiren nitq hissəsi kimi diqqəti çəkən *zərflər* sonradan formalaşmış ümumi qrammatik kateqoriyadır. Buna görə də, zərfin digər nitq hissələri ilə oxşar cəhətləri vardır. Məhz buna görə də bir çox sözlər həm zərf, həm də digər nitq hissəsi sayılır. Zərfin mənasındakı nisbilik fərqli üslubi çalarlar yaradır. Məsələn, *yuxarı* və *aşağı* sözlərini götürək. Bu sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün mütləq mətn lazımdır. Məsələn:

Yoğun kişinin dəyirman dolusu səsi gəldi:

- Sən mənə de görüm, yuxarıdamı otursam, çox yeyərəm, aşağıdamı?

Dəyirmançı gülümsədi, qaşqabaqlı adam olduğu üçün gülüşü elə bil üzünü ortadan iki yerə böldü:

- Yuxarıda otursan, çox yeyərsən, - dedi, - Aşağıda bürüşür, iki qat olur adam (M. Süleymanlı).

Köməkçi nitq hissələri leksik məna daşımayan, lakin nitqdə ekspressivlik yaradan vasitələrdir. Onların bir-biri ilə və əsas nitq hissələri ilə qrammatik cəhətdən omonimliyi bu dil vahidlərinə çox diqqətlə yanaşmağı tələb edir.

Qrammatikanın sonuncu bölməsi olan *sintaksis* bütün dil vahidləri ilə əlaqəlidir. Nitq mədəniyyətindən bəhs edən mütəxəssislər sintaksisin üslubi imkanlarından danışarkən onun üslubiyyatda oynadığı rolu ön plana çəkirlər. “Dilin üslubiyyatla bağlı olan bölmələrindən biri də sintaksisdir. Elə bir sintaktik

vahid, quruluş yoxdur ki, nitqin üslubca zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin... sintaktik quruluşların – təktərkiibli cümlələrin, söz-cümlələrin, mürəkkəb cümlənin və sairənin də nitqin obrazlılıq və ifadəliliyini yaratmaq, təsir gücünü artırmaq, incə məna çalarları yaratmaq imkanları vardır” [1, 194, 198].

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri fikrin ifadə məqsədi və bu məqsəddən doğan intonasiya ilə bağlı maraqlı üslubi çalarlara malikdir. Burada ünsiyyət prosesində konkret informasiyanın verilməsi və alınması ilə bağlı, eləcə də sual cümlələrinin növləri, nəqli cümlənin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri, əmr cümlələrinin konkret əmrlə yanaşı, arzu, nəsihət, məsləhət, buyruq, təhrik, hətta yalvarış ifadə etməsi, onların leksik-qrammatik tərkibi üslubiyyət üçün ən gözəl tədqiqat obyektidir.

Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri, bir nitq hissəsinin öz morfoloji təyinatından fərqli sintaktik mövqe tutması (bu proses zamanı substantivləşmə, atributivləşmə, adverbiallaşma kimi hadisələrin rolunu nəzərə almamaq olmaz), cümlə üzvlərinin sıralanması, durğu işarələrindən istifadə məsələləri də bir çox üslubi məqamların şərhində köməkçi ola bilər.

Sadə cümlənin struktur-semantik növləri, onların işlənmə mövqeyi (xüsusən dialoqda və canlı danışmaq dilində), üzvlənməyən sadə cümlələr və onları reallaşdıran köməkçi nitq hissələri, cümlənin təktərkiibliyi və cütterkiibliyi, bütöv və yarımqıç cümlələr, feili tərkibli sadə cümlələr dilimizin zəngin sintaktik materiala malik olduğunu sübut edən qrammatik faktlardır.

Xitab və ara sözlər daxil olduqları cümlənin üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girmir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Müraciətin canlı və ya cansız varlıqlara ünvanlanması, onun nidalarla işlənməsi, qrammatik cəhətdən xitabın mübtəda ilə oxşarlığı, nitqdə onlardan məqsədyönlü istifadə də sintaksisin üslubi imkanlarını göstərməyə xidmət edir.

Üslubiyyət *poetika* elmi ilə də sıx bağlıdır. Bədii təsvir və ifadə vasitələri həm dilçiliyin, həm də poetikanın tədqiqat obyektii sayılır. Bura epitet (bədii təyin), təşbeh//təşbih, metafor, metonimiya və onun bir növü olan sinekdoxa, simvol kimi bədii təsvir vasitələri, “sintaktik fiqurlar” adı altında birləşən bədii sual, bədii təzad, bədii təkrir, mübaligə və litota, kinayə və onun xüsusi növü olan sarkazm, inversiyanın ayrı-ayrı üslubi rəng və çalarların yaranmasındakı rolu daxil edilir. “İnkaredilməz bir həqiqətdir ki, məcaz növləri – bənzətmə, istiarə, epitet, metonimiya, sinekdoxa və s. bir sistem kimi ədəbi dilin bədii üslubunda geniş imkanlara malikdir, obrazlılıq yaratmaqda mühüm rol oynayır” [6, 212]. Bütün bu deyilənlər bir daha göstərir ki, üslubiyyət *ədəbiyyatşünaslıq* elmi, xüsusən onun *ədəbiyyat nəzəriyyəsi* hissəsi ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq dilin leksik üslubi imkanlarının aşkar edilməsi, ayrı-ayrı şair və yazıçıların dil və üslubunun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Şərqdə “bəlağət elmi”, antik Yunanıstan və Romada “ritorika” adlandırılan üslubiyyət dil vasitələrindən əməli məqsədlə istifadəyə köklənmişdir. Məhz buna görə də üslubiyyəti ilk növbədə nitqin ifadə tərzii ilə bağlayırlar. Qədim Yunanıstan və Romada üslubiyyət natiqlik sənəti və ritorikanın tərkib

hissəsi olmuşdur. Bu baxımdan üslubiyyatın bağlı olduğu dilçilik elmlərindən biri də **nitq mədəniyyəti**dir. Üslubiyyatın bir elm kimi qədimliyinə Aristotelin “Ritorika” əsərində rast gəlirik. “Ritorika”nın “II kitab” adlanan hissəsində o yazır: “Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır. Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, danışan öz məqsədinə nail ola bilməz. Üslub həddindən çox alçaq, həddindən çox yüksək olmamalıdır, lakin nitqin mövzusunə müvafiq gəlməlidir” [2, 974].

Nitq mədəniyyətinin üslubiyyatla ümumi cəhətlərinə gəlincə, demək lazımdır ki, onlar hər ikisi üslubi normaları öyrənir. Bu normalar müəyyənləşdirilmədən nə nitq mədəniyyəti, nə də üslubiyyat öz konkret hədəfini müəyyənləşdirə bilər.

Üslubiyyatın əlaqədar olduğu dilçilik şöbələrindən biri də **ədəbi dil tarixi**dir. Ədəbi dil tarixinin ən güclü araşdırıcılarından biri sayılan T.Hacıyev Azərbaycan-türk ədəbi dilinin tarixini iki yerə ayırır: 1) yazıyaqədərki dövr; 2) yazılı dövr [7, 75]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil tarixini üslubların tarixini öyrənən bir elm kimi səciyyələndirən T.Hacıyev yazıyaqədərki dövrdən danışarkən konkret üslublardan bəhs etmir, sadəcə olaraq, əldə olan salnamələrin bir qisiminin həm yüksək-ali üslub, həm də ümumxalq danışığı səciyyəsində olduğunu qeyd edir. O, üslubların yaranmasını sonrakı dövrlərə aid edir. Üslubların tarixən dəyişməsinə və bir-birini əvəz etməsinə münasibətini o belə ifadə edir: “... Ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə – bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, koynenin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur” [7, 104].

Ədəbi dilin hamı tərəfindən qəbul edilmiş normaları vardı. Bu normalar dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə əsasən müəyyənləşdirilir və dəqiqləşdirilir, onlar seçmə və əvəzetmə yolu ilə möhkəmləndirilir. Üslubiyyatın bu normalara münasibəti belədir: ya həmin normalar müstəqil şəkildə işlənir, ya da onların içərisindən işlədilməsi mümkün olan variantlar seçilir. Beləliklə, üslubiyyatın əsaslandığı sahələr dilin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşudur, üslubiyyat onlardan necə istifadə etməyi aydınlaşdırır. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, “dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzolunma imkanları, mənə paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyatın mövzusunə təşkil edir” [5, 21-22] və bu da üslubiyyatı ədəbi dil tarixindən kəskin şəkildə fərqləndirir.

Ədəbi dil tarixi ilə eyni mənbəyə malik olan tarixi qrammatika “aldığı faktların hansı üslubdan olmasına təxminən laqeyd” olmasına baxmayaraq, bu və ya digər dərəcədə üslubiyyatla əlaqəlidir. Üslubiyyat və **tarixi qrammatika** qrammatik materiala əsaslanır. Üslubi elementlərin təhlilinin qrammatikaya əsaslanmasının əsas ideyasını Lomonosov vermişdir. Onun qrammatikaya əlavə etdiyi problemlərin çoxu üslubiyyatla bağlıdır. Dilin üslubi imkanları araşdırılarkən dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrindən üslubi xüsusiyyətləri öyrənilir.

Fikirimizcə, müasir dilçilik şöbələrinin üslubi imkanlarının yetərinə araşdırılması tarixi qrammatika ilə bağlıdır. Məsələn, ərəb-fars dillərindən keçmiş olan *qəm*, *qüssə*, *qəflətən* tipli sözlərdə söz başında *q* səsinin yerinə *ğ*-nın işlənməsi tarixi fonetik normadır. Hal-hazırda həmin sözlərin *q* ilə yazılışı orfoqrafik norma hesab olunur. Əgər bu sözlər *ğ* ilə deyilsə, normanın, o cümlədən üslubi normanın pozulması faktı kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Leksik norma bu cəhətdən daha fəaldır. Məlumdur ki, ərəb-fars dillərindən alınmış sözlər ahəng qanununun təsiri ilə dilimizə uyğunlaşaraq əslindən xeyli uzaqlaşır. Məsələn, *ağıl* sözünü götürək. Bu söz tarixən *əql* kimi işlənmiş, sonradan müasir şəkklə düşərək əsl Azərbaycan sözlərinin siyahısına keçmişdir; hətta bəzi ikihecalı sözlərdə son qapalı saitın düşümünü zamanı bu söz əsl Azərbaycan sözlərinin siyahısında yer tutur.

Köhnəlmiş sözlərin bir qismi dialektlərdə yaşayır. Bu qayda, hətta arxaik şəkilçi morfemlərə də aiddir. Məsələn, feilin ikinci şəxsində əmr şəklinin şəkilçisi olan *-ğınan*, *-ginən* variantları bəzi dialektlərdə fəal şəkildə işlənməkdədir. Halbuki qrammatik norma baxımından bu, səhv hesab olunur və üslubi normalara da ziddir.

İsimin hallarının bir-birini əvəz etməsi müəyyən tarixi dövrlərdə aktual olmuşdur. Hal-hazırda bu halların bir-birinin yerində işlənməsi üslubi normanın pozulması kimi qiymətləndirilir. H.Həsənov bu barədə yazır: “Bədi əsərlərdə və adi danışıda yönlük haldakı söz təsirlik və ya çıxışlıq halın yerində işlədilir. Məsələn, *O, görürdü ki, qabağında heç kəsin cınqır çıxarmağa cəsəət etmədiyi kişiyə itin sözünü deyirlər, başını qaldırıb cavab da vermir. Sanki onun kəndlilərə (kəndliləri əvəzinə) söyən dili kəsilməmişdi*” (Mir Cəlal); *Məni sarsıtdı, unudum adını; Mənə gəl, sorma solğun qadını. Səsindeki sirri mən, gedib sordum dərvişə (dərvişdən)* (Əhməd Cavid)” [9, 295].

Nəsiminin dili üzrə sanballı tədqiqatın müəllifi Y.Seyidov şairin dilində işlənən yerlik hallı sözləri belə səciyyələndirir: “Müasir dildə olduğu kimi, Nəsimi dilində də yerlik halda olan sözlər mənalarından asılı olaraq, geniş və dar mənada məkan, hərəkətin cərəyan etdiyi məkan və əşyanın tutduğu yeri bildirir; bir halda təmiz məkan anlayışı ifadə edirsə, digər halda mənası obyekt mənası ilə qarışır, hətta obyekt mənası üstünlük təşkil edir.

Nəsimi dilində yerlik hal formasının çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsinə təsadüf edilir: *Min başda biri layiqi-dəstar bulunmaz*” [13, 79].

Bu tipli nümunələrə H.Cavid yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

*Get tapın rözeyi-peyğəmbərdə;
En gəl bana,
Ya bəni göylərə qaldır.*

Feil şəkillərinin bir-birini əvəz etməsi də bu baxımdan xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Oğuz dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində feilin arzu və şərt şəkillərinin bir-birini əvəz etməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qrammatik norma kimi qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda bu əvəzetmə

müəyyən üslubi momentlərdə özünü göstərir.

Yekun. Göründüyü kimi, dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadəni nəzərdə tutan üslubiyyat bir elm kimi dilçilik şöbələri arasında özünə müəyyən mövqe qazanmaqdadır. Dilin potensial gücü-qüvvəsi onun üslubi cəhətdən funksionallaşmasında özünü daha yaxından büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
2. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Минск: Литература, 1998, 1392 с.
3. Müasir Azərbaycan dili. II cild (morfologiya). Bakı: Elm, 1980, 506 s.
4. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М.: Высшая школа, 1967, 375 с.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 269 s.
6. Əliyev K.Y. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 240 s.
7. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
8. Hacıyeva N.M. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatı. Filologiya elm.dok.... dis. avtoreferatı. Bakı: 2018, 56 s.
9. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 399 s.
10. Голуб И.Б. Русский язык и культура речи. М.: Логос, 2010, 432 с.
11. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı: APU nəşri, 1992, 45 s.
12. Сапожникова О.С. Лексическое варьирование и норма во французской разговорной речи // Норма и стилистическое варьирование. Горький, 1987, с. 149-155
13. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, 403 s.

МЕСТО СТИЛИСТИКИ СРЕДИ РАЗДЕЛОВ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Султан М.СЕЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье, в которой рассматривается место стилистики среди разделов языкознания, показано, что стилистика извлекает свой материал из языкознания и литературоведения и с этой точки зрения является чисто филологическим понятием.

Стилистика извлекает пользу не только из фонетических, лексических и грамматических материалов, но и из теории литературы и ее средств художественного описания и выражения.

Стилистика тесно связана с лексикой, которая является одним из основных разделов языкознания. Здесь представлен словарный запас любого языка, включая азербайджанский язык, его текущее состояние, историческое развитие, состояние формирования словарного запаса, группы слов, лексические категории языка, словесные отношения, усвоение слов, основной словарный запас язык, архаичные слова и новые слова.

Когда исследователь говорит о стилистических возможностях синтаксиса, он подчеркивает его роль в стилистике.

В заключение автор показывает, что стилистика связана с исторической грамма-

тикой, имеющей тот же источник, что и история литературного языка, и поясняет, что стилистика и историческая грамматика основаны на грамматическом материале.

Ключевые слова: азербайджанский язык, стилистика, фонетика, лексика, грамматика

THE PLACE OF STYLISTICS AMONG THE SECTIONS OF LINGUISTICS

Sultan M.SEIDOVA

SUMMARY

This contribution to the position of stylistics in linguistics shows that stylistics derives its material from linguistics and literary criticism, a purely philological term in this respect. Stylistics benefits not only from phonetic, lexical and grammatical materials, but also from the theory of literature and its means of artistic description and expression.

Stylistics is closely related to vocabulary, which is one of the main sections of linguistics. It presents the vocabulary of any language, including the Azerbaijani language, its current state, historical development, the state of vocabulary formation, word groups, lexical categories of the language, verbal relations and relationships, word acquisition, basic vocabulary language, archaic words and new words.

When a researcher talks about the stylistic possibilities of syntax, he emphasizes its role in stylistics.

In conclusion, the author shows that stylistics is associated with historical grammar, which has the same source as the history of the literary language, and explains that stylistics and historical grammar are based on grammatical material.

Keywords: Azerbaijani language, stylistics, phonetics, vocabulary, grammar